

Оксана КАЗАКОВА (Запоріжжя)

Політика репресій щодо польського населення (1939-1941 рр).

На сьогодні, на початку XXI ст., вже накопичено велику кількість наукових розвідок щодо генези німецького варіанта фашизму. Найбільш повна „Бібліографія націонал-соціалізму”, що вийшла у світ у 1995 р., охоплює 20356 назв робіт з цієї проблематики⁸. За підрахунком професора Ю.Галактіонова, після виходу у світ цієї бібліографічної збірки, кількість книг та статей про націонал-соціалізм зросла ще на 2000 одиниць¹. Можна констатувати, що історія феномена фашизму, перш за все німецького, продовжує викликати значний інтерес серед дослідників. Не зважаючи на вагомий обсяг вже існуючих робіт, історики мають ще висвітлити окремі аспекти цієї проблематики. Так, і сьогодні, не розкрита „проблема співвідношення в нацистській системі панування методів терору, пропаганди та організаційно-політичного впливу, їх взаємозв'язки та взаємодію у різні періоди існування режиму, а також діяльність таких організацій як СС, СД, НСДАП та інших”². Безумовно, що все це має відношення і до політики геноциду стосовно польського населення. Так, окремі питання щодо політики терору нацистів частково вже були об'єктом вивчення. Але праць, у яких спеціально висвітлювались би форми та методи, основні напрямки політики геноциду на початковому етапі існування „нового порядку” у вітчизняній історіографії практично не існує. Саме тому, у запропонованій статті зроблено спробу аналізу форм та методів, провідних напрямів політики геноциду щодо населення окупованих польських територій (1939-1941 рр.).

Одним з найтрагічніших наслідків нацистської політики на час окупації регіону рейхом стало катастрофічне зменшення кількості мешканців. Поряд із суто природними причинами (смертності від старості і невиліковних хвороб) визначальним чинником цих втрат були масові знищення населення польських територій безпосередньо спричинені окупаційними каральними органами. Геноцид став невід'ємною складовою німецької окупаційної політики на польських землях. Вона була спрямована проти всіх груп населення, а особливо євреїв, інтелігенції та

“політичноактивного елементу”.

Для втілення в життя головних пріоритетів нацистського “нового порядку”, визначених в Берліні, в рамках цивільного управління на окупованих польських територіях створювався численний та розгалужений карально-поліцейський апарат. Він був представлений органами СС, СД, гестапо, багатьма допоміжними підрозділами, у тому числі і підрозділами вермахту. Представники поліцейських структур не тільки мали “право”, але й повинні були проявляти безмежну жорстокість по відношенню до місцевого населення. Під час воєнних дій та окупації ця повинність неодноразово та в різних формах доводилася до відома окупантів всіх рангів та будь-якого службового становища. Так, виступаючи 22 серпня 1939 року перед командуючими вермахту Гітлер наказав: “Діяти найбезпощаднішим чином! Ніякого співчуття! Безмежна жорстокість перш за все!”⁷.

Загальне керівництво поліцейськими структурами як на території рейху, так і на окупованих землях здійснював рейхсфюрер СС Генріх Гімлер. Крім того, згідно з указом Адольфа Гітлера від 27 вересня 1939 року було створено Головне управління імперської безпеки (РСХА)¹⁰. Його очолив Ріхард Гейдріх, який отримав основний титул начальника поліції безпеки та СД. Це відомство здійснювало загальне керівництво структурами СС, СД, гестапо, кримінальної поліції, поліції безпеки, ставши таким чином головною структурою з управління апаратом терору. На регіональному рівні цей орган був представлений численними інспекторами поліції безпеки та СД.

Структурами, які безпосередньо здійснювали каральні функції щодо населення окупованої Польщі, були гестапо та СД. У їхніх функціях були деякі відмінності. Так, на анексованих територіях, як і в рейху, гестапо, карна поліція, СД хоча й були формально об’єднані, як вже згадувалося, в єдине відомство РСХА, фактично діяли окремо. На території Генерального губернаторства (ГГ) їх дії були більш скоординованими. Вони підпорядковувалися не тільки керівнику РСХА, але й вищому керівництву СС та поліції, яке знаходилося у складі окупаційного апарату.

Важливу роль у здійсненні політики терору на окупованих територіях відігравали охоронні загони нацистської партії (СС). Спочатку СС складалися з двох самостійних організацій – військових загонів СС, в яких служили добровольці замість

обов'язкової служби вермахту та угруповання “Мертва голова”, призначеного для охорони концтаборів. З 1940 року військові загони СС були в основному перетворені на війська СС. Решту склали “спільні СС” та з'єднання “Мертва голова”, які тісно співробітничали з поліцією під загальним керівництвом Генріха Гімmlера. Частини та підрозділи спільних СС сприяли оніміченню окупованих територій, депортації місцевого населення. Війська СС також безпосередньо брали участь в масових стратах військовополонених, убивствах цивільного населення.

Активно діяла така складова окупаційного апарату на польських територіях, як були штурмові загони нацистської партії (СА). Члени СА охороняли військовополонених, здійснювали єврейські погроми, влаштовували гетто. Органи СА, у розпорядженні яких перебувала широка агентура, постачали окупаційну владу інформацією про настрої населення, антифашистську діяльність, економічну обстановку та з інших питань.

У підпорядкуванні керівництва СС та поліції в ГГ і на “приєднаних” до рейху областях знаходився великий апарат поліції порядку та поліції безпеки. Поліція охорони громадського порядку (Орднунгсполіцай) була представлена охоронною поліцією, підрозділами жандармерії та іншими формуваннями. Службові функції поліції охорони порядку були дуже різноманітними. По-перше, охорона установ та об'єктів, яка здійснювалася з допомогою спеціальних служб: водної, фабричної, лісової, поштової, дорожньої, залізничної поліції. По-друге, запровадження обліку польського населення та контролю за його пересуванням. По-третє, проведення езекуцій та інших заходів, спрямованих проти польського руху Опору. Чисельність німецької поліції порядку на території ГГ у листопаді 1939 року становила 209 офіцерів та 5.170 поліцейських¹⁶. А в період з 1940 по 1942 рік, на думку польського дослідника Володимира Бородая, склала 10-12 тисяч функціонерів¹¹.

Ще один різновид каральних органів являла собою охоронна поліція, яка підпадала під управління поліції охорони порядку на польських територіях. На території ГГ, крім цього, підпорядкована їй комендантам дистриктів. Підрозділи охоронної поліції знаходилися в містах з чисельністю мешканців більше 5 тисяч (для ГГ – це були в основному повітові міста). Підрозділи цієї поліції виконували такі функції: контролювали в'язниці та табори; здійснювали

нагляд за польською поліцією; несли патрулювання й допомагали у зборі податків; допомагали іншим поліцейським формуванням здійснювати фільтрацію населення, відбирати “політично небажаний елемент”, виявляти євреїв та “расово відчужених осіб”¹⁰. Чисельність охоронної поліції на кінець липня 1940 року в ГГ сягала 400 функціонерів, із них 140 знаходилися у Варшаві¹³.

Певну роль у зміцненні окупаційного режиму відіграла жандармерія, підрозділи якої розміщувалися там, де не було охоронної поліції, в основному, в селах і невеликих містах. Функції жандармерії були аналогічними функціям охоронної поліції. В цілому жандармерія здійснювала патрулювання, контроль за поведінкою місцевого населення та виконувала поліцейські функції щодо підтримування “порядку” – регулювання руху, перевірка документів, облік населення, розслідування злочинів за вказівками комендантів місцевих комендатур, нагляд за виконанням службових обов’язків місцевою поліцією (польською, українською). Жандармерія була підвладною безпосередньо міським комендатурам. В свою чергу, кожному її відділу підпорядковувалися 2-4 жандармські пости, в залежності від кількості людей, які проживали на підопічних територіях. На травень 1940 року чисельність підрозділів жандармерії на території ГГ складала приблизно 1.800 чоловік¹⁶.

В системі поліції охорони порядку діяли підрозділи допоміжної поліції (Хільфсполицай). За необхідності начальник СС та поліції мав право приєднувати ці підрозділи до своїх поліцейських сил. Підрозділи допоміжної поліції несли сторожову та охоронну службу, а також використовувалися для боротьби з “політично активним елементом”, рухом Опору. Формування та використання цих підрозділів мало здійснюватися завжди за участю інших німецьких каральних та поліцейських органів. Формувалися вони, починаючи з грудня 1939 року, переважно з фольксдойчів.

Крім вищезгаданих підрозділів допоміжної поліції, на “приєднаних” до рейху територіях була створена організація, яка отримала назву “Зельбштутц” - “Самозахист”. Підрозділи “Самозахисту” почали формуватись в перші вересневі дні 1939 року. До лав цієї організації приймали громадян Польщі німецького походження віком 17-45 років, здатних тримати зброю. Німецькі дослідники Крістіан Ясен та Арно Векбеккер доводять, що

чисельність цієї організації на польських землях становила понад 100 тисяч осіб [6, 199]. Загальне керівництво цими загонами здійснював бригаденфюрер СС Готліб Бергер⁶. Загони зельшутца знаходились у підпорядкуванні гестапо і виконували найрізноманітніші поліцейські завдання - вели облік осіб німецького походження у Польщі, охороняли військові та господарські об'єкти, брали активну участь в арештах та акціях з виселення польського та єврейського населення.

До складу німецьких каральних органів входили допоміжні підрозділи з місцевого населення, а саме польська та українська поліції. Польська допоміжна поліція була створена згідно з розпорядженням Ганса Франка від 17 грудня 1939 року на основі довоєнних формувань польської поліції²². До її повноважень входила охорона безпеки, спокою та громадського порядку серед польського населення. Підрозділи цієї поліції також брали участь в карально-терористичних заходах німецьких поліцейських органів та СС. Остаточна компетенція польської поліції була урегульована розпорядженням Генріха Гімлера від 5 травня 1940 року. В ньому запевнялось: "...поліцейська служба в ГГ є завданням польської поліції, німецька поліція може втручатися, якщо цього потребують інтереси німецької поліції, і здійснювати нагляд за польською поліцією"²⁰.

З організаційного боку польська поліція складалася з місцевих та повітових підрозділів, в межах яких були збережені елементи довоєнної структури. Підпорядкування її німецьким поліцейським органам та СС відбувалося відповідно до територіальної структури. Так, була введена навіть спеціальна посада – "офіцер з нагляду за польською поліцією"¹⁶. Таким чином, самостійність формувань польської поліції була зведена до мінімуму. Що ж стосується чисельності польської поліції, то вона була досить таки значною. Так, навесні 1940 року польська поліція нараховувала стільки ж функціонерів, як і напередодні війни: 1 березня 1940 року в Радомському дистрикті служило 34 офіцери (1 серпня 1939 – 36 офіцерів) і 1788 функціонерів нижчого рангу (1 серпня 1939 року – 1706)⁹. В цілому для ГГ наводяться приблизні дані щодо чисельності польської поліції. Так, польський дослідник Володимир Бородцай вказує на цифру 10-15 тисяч польських поліціантів¹¹. Польська поліція займала нижчий щабель "службової" сходинок в структурі німецької поліції охорони по-

рядку в ГГ. Про це свідчить як повний нагляд над цими формуваннями, так і значно нижчий рівень їх озброєності. Більш, ніж 1800 функціонерів в Радомському дистрикті, наприклад, мали на озброєнні 107 пістолетів та 404 застарілі карабіни¹⁵.

Окремим формуванням, яке входило до структури німецької поліції охорони порядку, стала українська допоміжна поліція. Вона була створена в першій половині 1940 року в північно-східних повітах ГГ за розпорядженням губернатора Ганса Франка¹⁸. Комплектування цих підрозділів відбувалося за принципом добровільності. Але допущені до служби місцеві жителі мали перевірятися таємною поліцією чи службою безпеки і “завжди знаходилися під контролем”²¹. В середині 1940 року чисельність української допоміжної поліції становила 30 офіцерів та 142 рядові службовці¹⁴. Значна розбудова та зростання чисельності цих поліцейських формувань відбулися після утворення дистрикту Галичина. А з 1 грудня 1941 року у Львові була створена навіть школа для підготовки спеціалістів до загонів української допоміжної поліції¹⁴. Незважаючи на те, що функціональні обов'язки, структура польської й української поліції багато в чому були подібні, остання частіше використовувалася німецькою владою для розпалювання ворожнечі між поляками і українцями.

Всі ці численні та різноманітні каральні органи (гестапо, служба безпеки), поліцейські формування (охоронної, поліції порядку та поліції безпеки, польської та української допоміжної поліції, війська СС, підрозділи вермахту тощо) були призначені для “забезпечення спокою”, “упокорення”, “панування” та “управління” на окупованих польських територіях.

Реалізація репресивних заходів проти польського населення, розроблених нацистською верхівкою ще напередодні Другої світової війни, розпочалася вже в перші вересневі дні 1939 року. Ліквідаційні та акції “упокорення” як на “приєднаних землях”, так і в ГГ йшли услід одна одній. В цілому нацистські каральні заходи в період з вересня 1939 року по червень 1941 року можна поділити на три етапи:

- 1) вересень 1939 року – початок жовтня 1939 року;
- 2) жовтень 1939 року – листопад 1939 року;
- 3) грудень 1939 – червень 1941 року.

Перший етап – період правління військової адміністрації характеризувався масовими репресивними заходами, які

здійснювалися головним чином поліцією й армією з метою “паціфікації” населення, приборкання тилів. Характерною рисою цього періоду були публічні покарання. Вже перші масові розстріли цивільного населення свідчать про значний розмах репресивних заходів нової влади. Так, 5 вересня 1939 року в Бидгощі була проведена вермахтом акція, в ході якої розстріляли 800 чоловік [20, 116]. 20 вересня 1939 року у Кракові військова влада оголосила про те, що за вбивство кожного німецького солдата поляки масово будуть каратися смертю¹⁵.

Таким чином, репресивні заходи проти польського населення відразу ж стали систематичними. Губернатор Ганс Франк відверто говорив: “...я не вагаюся заявити, що у випадку вбивства німця буде розстріляно до 100 поляків”¹⁸. З вересня 1939 року в Польщі стала застосовуватися практика заручництва, яка широко використовувалася окупантами протягом всього воєнного часу. Колективні репресії впроваджували в практику окупаційної політики як військові власті, так і цивільні, не говорячи вже про карні органи СС, СД, жандармерії. Як заручників, а значить смертників, у першу чергу брали “небажаних”, причому політичний і расовий принципи відбору були збережені до кінця окупації⁹. Так, у вересні 1939 року була встановлена навіть кількість поляків і євреїв, які підлягали страті за саботаж чи будь-який інший виступ проти окупаційних властей на польських територіях¹³.

З метою залякування населення саме здійснення вбивств заручників було досить жорстоким. Так, за вбитого німецького поліцейського було знищено населення селища Сяноці. Більш, ніж 150 чоловік (здебільшого жінок, дітей та літніх людей) було вбито, а потім спалено їхні будинки¹¹.

Практика взяття заручників широко застосовувалася і у боротьбі з підпільним рухом. Заручництво мало місце практично в усіх куточках захопленої Польщі і було одним з методів масового знищення людей, реалізація якого мала на меті ще й досягнення ефекту залякування при врахуванні політичного й расового мотивів.

Крім жорстокого терору стосовно до всього населення, нацисти провели ряд кампаній спеціально зі знищення польської інтелігенції. У вересні 1939 року в стінах Ягеллонського університету у Кракові окупанти арештували 200 викладачів Гірничої академії та університету¹². Потім майже всі заарештовані

були відправлені в концтабір Захсенхаузен. Саме там загинули видатні польські вчені І.Хжановський, С. Естрайхер, К. Костанецький, Н. Седлицький, Я. Смоленський та інші⁴.

За другого періоду, з жовтня по листопад 1939 року, після встановлення влади цивільної адміністрації ініціатива в проведенні масових вбивств перейшла до рук айнзатцкоманд СД, загонів зельбштутца на анексованих територіях. Жертвами в цей період була переважно польська інтелігенція⁹. Крім того, саме тоді розпочинаються акції з масового виселення польського населення.

Третій період, починався з грудня - листопада 1939 року і тривав до літа 1941 року, характеризувався домінуючою роллю гестапо і поліцейських формувань у проведенні масових розстрілів, арештів, екзекуцій. Саме в цей період намітився перехід до “планових акцій”: за спеціальними списками знищувалися окремі особи, широких масштабів набували виселення. Різко посилювався терор на всій території Польщі з осені 1940 року. Переслідувань зазнала, зокрема, польська інтелігенція, ще всередині року. На засіданні “уряду” Ганса Франка 30 травня 1940 року було вирішено провести спеціальну акцію проти всієї польської інтелігенції. Губернатор так пояснив, чому потрібно було розпочати винищення інтелігенції саме влітку 1940 року: “10 травня розпочався наступ на Захід, і в цей день в усьому світі пропав інтерес до подій, які відбуваються тут, у нас”¹⁸.

Влітку 1940 року була реалізована так звана акція АБ. За списками, складеними раніше, нацисти арештували та розстріляли декілька тисяч видатних польських суспільних та політичних діячів, представників культури й науки. Польські дослідники вважають, що в результаті акції АБ було арештовано 6 тис. осіб⁴.

Невід’ємною складовою окупаційної політики на польських землях стало виселення польського населення, яке реалізовувалось розгалуженим поліцейсько-каральним апаратом. На звільнені польські території переселялися німецькі етнічні групи. Розробка планів щодо виселення поляків здійснювалася ще до початку Другої світової війни. Юридичною підставою виселень, що розпочалися восени 1939 року з “приєднаних” областей, був наказ Гітлера, виданий в жовтні 1939 року “Про зміцнення німецької нації”. Він містив ряд конкретних вказівок: “виключення впливу расовосторонніх груп населення, які становлять небезпеку для імперії та німецького суспільства”, “створення нових територій

німецької колонізації”, особливо шляхом переселень та повернення із-за кордону рейхсдойче та фольксдойче”¹⁵.

Загальне керівництво акціями з переселення здійснював Генріх Гімлер та створений при ньому спеціальний штаб під назвою “Відомство імперського комісара зі зміцнення німецької нації”²⁰. Крім того, існував ряд допоміжних органів. Безпосередньо організацією переселень на “приєднаних” польських землях займалися начальники СС та поліції в імперських областях: Отто Хільдебранд, Вільгельм Коппе, Отто Бах-Зелевський, на території ГГ – Крюгер, а найбільш значною акцією щодо виселення із Замостя керував Оділь Глобчич²⁰.

На анексованих польських територіях виселення польського населення проводилося в три етапи: з 1 по 16 грудня 1939 року; з 15 березня 1940 року по 20 січня 1941 року, а третій – з 21 січня 1941 року по 20 січня 1942 року. Восени 1941 року почалися акції з виселення на території ГГ.

Усі ці дії були добре сплановані та підготовлені. Вони виконувалися спільно поліцейськими формуваннями, вермахтом та загонами зельбштутца. Жертвами виселень були перш за все євреї і представники польської інтелігенції, відомі суспільні та політичні діячі, а також великі та середні власники. У результаті проведених акцій з “приєднаних” до рейху провінцій було виселено до ГГ більше 360 тисяч поляків та євреїв¹¹. З кінця 1941 року починаються переселення і на землях губернаторства, причому в наступні роки окупації ці акції набували більш значних розмірів.

Такі штучні міграції виявилися складовою нацистського “нового порядку” на польських землях, головною метою яких було винищення польського населення. В решті - решт вони призвели до значних змін в демографічній структурі польських територій. За даними польських архівів, до середини 1941 року, тобто за весь перший період окупації тільки в губернаторстві загинуло 16 тисяч поляків¹⁶.

Таким чином, важливим засобом встановлення “нового порядку” на окупованих польських землях була організація складної та розгалуженої мережі німецьких карально-поліцейських органів. Вони були взаємопов’язані й постійно координували між собою власну службу діяльність. На території Генерального губернаторства крім того діяли допоміжні поліції, укомплектовані місцевими мешканцями і підпорядковані підрозділам німецької

поліції. Вже протягом 1939-1941 рр. ми бачимо в діяльності окупаційного поліцейського апарату застосування різноманітних репресивних методів щодо мешканців польських територій. Найбільш поширеними були масові розстріли місцевого польського населення, практикувались заручництво, акції виселення євреїв та поляків з анексованих польських територій. Політика геноциду спрямована проти всіх груп населення, а особливо євреїв, інтелігенції, “політичноактивного елементу”.

Джерела та література:

1. Галактионов Ю.В. Основные итоги изучения феномена национал-социализма к концу XX века // Германия и Россия в XX веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии: Тезисы доклад. участников междунар. науч. конфер., посвященной 10-летию объединения Германии (Кемерово, 19-22 сентября 2000 г.). – Кемерово, 2000. – С.3-5.
2. Галактионов Ю.В. Феномен национал-социализма. Нерешенные проблемы истории. Взгляд с рубежа XXI века // Германия и Россия: события, образы, люди. – Воронеж, 2000. – В.3. – С.88-93.
3. Григорьянц Т.Ю. Окупационная политика фашистской Германии в Польше (1939 – 1945 гг.) Попытки германизации и колонизации «присоединенных» польских земель. – М.: Наука, 1979.
4. Нюрнбергский процесс: В 8 т. / Юридическая литература. – М.: , 1992 – Т. 3. – С. 376-377, 418-419.
5. СС в действии: Документы о преступлениях СС. / Под ред. М.Ю. Рагинского. – Москва: Процесс, 1967.
6. Янсен К., Вехбеккер А. Ополчение в «идеологической войне»: «Самозащита лиц немецкого происхождения в Польше в 1939 – 1940 гг. // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. / Пер. с нем. – М.: Весь мир, 1997. – С.200.
7. Baumgart W. Zur Ansprache Hitlers vor den Fьhrern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung. // Vierteljahreshefte fьr Zeitgeschichte. – 1968. - № 2.– P.128.
8. Bibliographie zum Nationalsozialismus / M.Ruck. – Koln, 1995.
9. Birn R. Die Hцherern SS- und Polizeifьhrer Himmlers Vertreter im Reich und den besetzten Gebieten. – Дьссeldorf, 1986. – P. 134-135, 279
10. Boberach H. Reichssicherheits-Hauptamt. // Enzyklopdie des Nationalsozialismus / W. Benz, H. Graml, H. WeiЯ. – Mьnchen: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997. –P. 625, 693-694.
11. Borodzjey W. Terror und Politik: die polnische Widerstansbewegung im Generalgouvernement 1939 – 1944. – Mainz: Zobern, 1999. –P.30, 118, 128, 124.
12. Esch M.G. „Gesunde Verhьdtnisse“: deutsche und polnische Bevьlkerungspolitik in Ostmitteleuropa 1939 – 1950. – Marburg: Herder–Inst., 1998. – P. 141.

13. Gr̃nberg K. SS-czarna gwardia Hitlera. – Warszawa: Kciazka i wiedza, 1984. – P. 87, 97.
14. Hanusiak M. Ukrainischer Nationalismus. Theorie und Praxis. – Wien: Globus Verlag, 1989. – P. 52, 64.
15. Hass G. Weltkrieg – Okupation – Genozid // Faschismus und Rassismus Kontroversen um Ideologie und Opfer. – Berlin: 1992. – P. 97, 117, 239-240.
16. Hempel A. Gettor M. Zarus organizacji policji niemieckiej w Warszawie i dystrykcie Warszawa w latach 1939 – 1945. // Rocznik Warszawski. – 1965. - № 6. – P.27-29, 31, 34.
17. Hruciuik G. Prasa ukraińska i ukraińskojezyczna w Galicji Wschodniej w latach 1939 – 1944 // Dzieje Najnowsze. Rocznik XXVII. – Warszawa. – 1995. - № 3.
18. Piotrowski S. Dziennik Hansa Franka. – Warszawa: , 1970. – P.218-219, 278-279, 426
19. Pogrobowey kłeski: Rzec o policji “granotowej” w Generalnym Gubertatorstwie, 1939 – 1945. – Warszawa: Państ. Wydaw. Nauk, 1990.
20. Ramme A. Służba bezpieczeństwa SS. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1984. – P.63, 127, 135.
21. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzec zypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – P. 204.
22. Verordnungsblatt GG. – 1939. - № 1. – P. 9.